

МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬНА ШКОЛА ПРИ КИЄВО-ЗОЛОТОВЕРХОМУ МОНАСТИРІ (кінь. ХІХ ст.)

Тарас КУЗЬМЕНКО

В ХІХ ст. освіта в церковно-парафіяльних школах по всій Російській імперії розвивалася досить повільно і навіть царський указ 1805 року про відкриття сільських парафіяльних училищ і проведена імператором Олександром І реформа духовної освіти 1808 – 1814 роках не принесли бажаного результату: церковно-парафіяльних шкіл було надто мало. Проблема розвитку початкової освіти почала вирішуватися лише у 1884 році, коли обер-прокурор Священного Синоду К. П. Побєдоносцев намагався поширити вплив духовенства на народну освіту. З цією метою у 1882 році було створено особливу синодальну комісію під головуванням архієпископа Холмського Леонтія (Лебединського), яка розробила „Правила про церковно-приходські школи“, затверджені 13 травня 1884 року [Церковь в царствование имп. Александра III]. Підготовка вчителів церковнопарафіяльних шкіл проводилася в церковно-учительських школах, які почали створюватися з 1884 року. У цих освітніх закладах могли продовжити освіту випускники церковноприходських шкіл [Ковровський І.Г., 2008. № 2 (5)]. З 1895 року

У статті показано стан початкової освіти в Російській імперії в ХІХ ст., створення особливої синодальної комісії під головуванням архієпископа Холмського Леонтія (Лебединського), яка розробила „Правила про церковноприходські школи“, затверджені 13 травня 1884 року, прийняття нових програм для церковно-учительських шкіл, в яких було дещо розширено предмети викладання і тижневе навантаження. Висвітлено діяльність церковно-учительської школи, заснованої настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря преосвященним єпископом Ієронимом (Екземплярським) у 1890 році, відображається кількість навчальних предметів, наповнення школи науковими посібниками, бібліотекою, звертається увага на виховання учнів у церковно-релігійному дусі, на практичне привчання учнів до вчительської справи у сільській місцевості, учнівський побут школи, її вплив на освіченість українського суспільства. Проаналізовано курс навчання учнів, навчальні предмети в школі, склад викладачів. Відображено навчальний

педагогічні кадри для початкових церковних шкіл почали також готувати у двокласних учительських школах, які також перебували у відомстві Священного Синоду РПЦ [Затолокин И.]. Положення про церковні школи відомства православного віросповідання» 1902 року закріпило попередні рішення Священного Синоду, визначивши два типи навчальних закладів для підготовки вчителів: двокласні, в яких готували вчителів для шкіл грамоти, і церковно-учительські – для підготовки вчителів початкових навчальних закладів усіх розрядів. До церковно-учительських шкіл, які відносилися до середніх педагогічних навчальних закладів, на конкурсних засадах приймали юнаків і дівчат православного віросповідання у віці від 15 до 17 років, які закінчили другокласні школи; термін навчання у них тривав 3 роки [От Совета, 1903. № 11, с. 273]. У травні 1903 року постановою Священного Синоду було прийнято нові програми для церковно-учительських шкіл, в яких було дещо розширено предмети викладання і тижневе навантаження. Для викладання кожного предмета було написано пояснювальну записку і визначено перелік навчальних підручників і посібників, якими повинні були користуватися вчителі й учні під час підготовки до уроків [Программы, 1904, с. 16]. Навчання у церковно-учительських школах завершалося складанням іспитів на звання «Учитель церковнопарафіяльної школи». Так, затверджені Священним

час в школі, щоденний порядок життя учнів. Показано вимогливість до майбутніх учнів, які обиралися за екзаменом, найбільш підготовлені і здатні до засвоєння курсу у дворічний термін. З такими учнями викладачі не зупинялися на повторення курсу першого року двокласних шкіл, а продовжували вивчення предметів далі, відповідно другому і третьому року навчання в тих школах. Висвітлено багаторічний досвід викладачів, який показав, що дворічного терміну, було цілком достатньо для повного засвоєння учнями всіх предметів; а щорічні іспити учнів на отримання звання вчителя, що проводилися комісією з викладачів семінарії, підтверджували добрі успіхи. Розглянуто штат викладачів в школі, їх побут та умови проживання. Визначено роль церковно-учительської школи у приготуванні постійних вчителів для церковно-парафіяльних шкіл, здібних помічників для пастирів Церкви в справі просвічення народу. Розкрито виконання головного завдання церковно-учительської школи – виховання у майбутніх вчителів істинного християнського православно-церковного настрою. Показано великий набір навчальних посібників, який давав можливість надати учням Михайлівської школи набагато більше корисної інформації ніж передбачено програмою, що сприяло в майбутньому підвищенню рівня початкової

Синодом РПЦ правила «Про іспити та свідоцтва на звання учителів та учительок церковнопарафіяльних шкіл» (26 листопада 1888 року) включали у програму іспитів Закон Божий, церковнослов'янську і російську мови, правопис, арифметику, історію, географію і церковні співи [Петренко І., 2005, с. 119].

На землях України монастирі і храми завжди славилися своїми школами. Велику увагу просвітницькій діяльності приділяв і Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, який, серед небагатьох пам'яток древноруського періоду у Києві, зберігся до наших часів. Ця перлина, збудована ще за часів Київської Руси-України, є не тільки чудовим витвором українського мистецтва, а й просвітницьким центром православних вірних протягом багатьох століть. Переживши періоди процвітання і занепадів та знищення більшовицькою владою, він знову відродився і сяє своїми золотими куполами на радість вірним православним християнам та у славу Богу. Слід зазначити, що школи в Михайлівському монастирі існували з давніх часів і на початок ХІХ ст. він мав великий досвід шкільництва та монастирської педагогіки, яким він міг поділитися з потребувачими цього досвіду.

Монастирське життя дуже залежить від настоятеля, ігумена, ризничого, мецената, пожертвувача. Це наглядно показує діяльність шкільної справи у Михайлівській обителі протягом ХІХ ст., створене стараннями одного настоятеля, за-

освіти серед українського народу.

Ключові слова: Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, настоятель, школа, учні, навчальні посібники, бібліотека, виховання.

Taras KUZMENKOT

ST. MICHAEL'S CHURCH-TEACHING SCHOOL AT THE KYIV-GOLDEN-DOMED MONASTERY

The article deals with the activity of the church-teaching school, founded by the rector of St. Michael's Golden-Domed Monastery by the Reverend Bishop Hieronymus (Exempliarskyi) in 1890, reflects the number of subjects, filling the school with scientific manuals, library, attention paid to religious education and practical training of students in rural teaching, the pupils' life at school, its impact on the education of Ukrainian society. The students' training course, school subjects, teachers' staff are analyzed. The school time and the students' daily life are reflected. Demand for future students who are selected by the exam, the most prepared and able to master the course in two years is shown. With such students, the teachers did not stop to repeat the course of the first year of two-year schools, but continued to study the subjects further, respectively, in the second and third years of study in those schools. The long-term experience of the teachers is shown, which revealed that the two-year term was quite sufficient for the full assimilation of all subjects by students; and the annual

непадало за іншого. Такі настоятелі монастиря, як Феофан Шиянов, Іриней Фальковський, Порфирій Успенський, Інокентій Борисов були високоосвіченими людьми, талановитими проповідниками, мали великий потяг до книги, до науки, тому і у ввірених їм епархіях вони підіймали просвітницьку діяльність на високий рівень.

Прихильником просвітницької діяльності серед українського народу був і настоятель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря з 1885 по 1890 рік Ієронім (Екземплярський), який розумів, що із зростанням кількості церковно-парафіяльних шкіл в Київській епархії до 1890 р., виникла необхідність у досвідчених викладачах з духовною освітою, які б добре знали церковний устав і основи церковного співу та інші предмети, які викладають у таких школах. Преосвященний Ієронім у серпні 1890 року звернувся до митрополита Платона з наступною доповіддю: “Київська епархія давно потребує відкриття

нових церковних навчальних закладів, які підготували б нових досвідчених вчителів для церковно-парафіяльних шкіл, заснованих нині майже по всіх парафіях Київської епархії, за виключенням тих парафій, на яких затверджені початкові міністерські училища. Відсутність необхідних для цього коштів завжди зупиняла починання Київської Єпархіальної Вченої Ради. Відкликаючись на нагальні потреби епархії братія ввіреного мені Києво-Златоверхо-Михайлівського монастиря, за моєю пропозицією виразила готовність виділити в будовах монастиря приміщення для запропонованої церковно-учительної школи і надати повне утримання від монастиря для 15 учнів цієї школи, що складатиме щорічні витрати не менше двох з половиною тисяч рублів. Доповідаючи про це вашому високопреосвященству і прохаючи архіпастирського благословення – приступити

examinations of the students for the title of teacher, held by the seminary faculty commission, confirmed the good results. The staff of teachers at school, their life and living conditions are considered. The role of the church-teaching school in the preparation of permanent teachers for parish-church schools, capable assistants for the pastors of the Church in the cause of enlightenment of the people is determined. The fulfillment of the main task of the church-teaching school - education the future teachers in the true Christian Orthodox Church mood is revealed.

A large set of textbooks has been shown, which made it possible to provide much more useful information to the students of the St. Michael School than envisaged by the program, which helped in the future increase the level of primary education among the Ukrainian people.

Keywords: *St. Michael's Golden-Domed Monastery, abbot, school, students, textbooks, library, education.*

до здійснення пропозицій братії монастиря – я зі свого боку вважаю необхідним донести до вас наступні роздуми:

1. Церковно-учительна школа при Києво-Михайлівському монастирі повинна перебувати у відомстві Київської Єпархіальної Вченої Ради. Необхідність такого відношення цієї школи до єпархіальної установи витікає з того, що школа ця повинна постійно і цілком відповідати тим вимогам, які визначаються життям церковно-парафіяльних шкіл, що знаходяться під управлінням вашого високопреосвященства і тому вона повинна отримати свій початок і розвиватися за активною участю людей, покликаних вами до управління шкільними справами єпархії; з іншого боку – запропонована до заснування при Києво-Михайлівському монастирі церковно-учительна школа повинна слугувати прикладом для таких самих шкіл, які повинні відкриватися в інших місцях єпархії, так як однієї церковно-учительної школи недостатньо для всієї єпархії, яка нараховує в нинішній час близько 1400 недільних шкіл.

2. Внутрішнє життя школи і постановка в ній навчальної справи повинні бути організовані таким чином, щоб випускники цієї школи могли не тільки навчати грамоти найкращим засобом, але, щоб вони і своїм знанням істин, обрядів і постанов святої православної віри, своїм істинним християнським життям могли разом з тим служити Церкві в її боротьбі з відхиленнями у вірі і розбещенням розуму і серця.

3. Запропонувати Київській Єпархіальній Вченій Раді почати обговорювати питання про відкриття церковно-учительної школи при Києво-Михайлівському монастирі на викладених основах” [Михайловская, 1901, №19, с. 859].

На цій доповіді поданій 24 серпня 1890 року митрополит Платон наклав наступну резолюцію: “Пропоную Київській Єпархіальній Вченій Раді викласти мені свою думку з предмету даної доповіді” [Михайловская, 1901, №19, с. 859].

Вчена Рада після обговорення цього питання на засіданні 27 вересня того ж року постановила відкрити запропоновану школу, про що і повідомила правління монастиря наступною постановою від 29 жовтня 1890 року за номером 2505. Після обговорення в Київській Єпархіальній Вченій Раді заявленого його високопреосвященству бажання преосвященного настоятеля монастиря з братією відкрити при Михайлівському Златоверхому монастирі церковно-учительну школу, з наданням повного утримання від монастиря для 15 учнів цієї школи, Єпархіальна Вчена Рада на своєму засіданні постановила: “просити

його високопреосвященство Платона Митрополита Київського і Галицького дозволити відкриття при Києво-Михайлівському монастирі церковно-учительної школи, бо ця школа може відповідати і задовільнити загально-епархіальній потребі в підготовці досвідчених вчителів. Відкрити школу зробити підлеглою безпосередньо голові Єпархіальної Вченої Ради, якому разом з цим доручити набрати для школи людей із досвідчених заоновчителів, викладачів навчальних закладів м. Києва. Приймаючи до уваги, що відкрита при Києво-Михайлівському монастирі і на його кошти школа буде відповідати загально-епархіальній потребі і, що в цьому випадку вимагається деяке збільшення коштів проти того, що визначено жертвувати монастирю, вирішено – із перебуваючих у розпорядженні Єпархіальної Ради земських зборів надавати допомогу цій школі на виплату зарплати вчителям, що рахуючи по одному рублю за дійсно проведений урок в нинішньому навчальному році не повинно перевищувати 600 рублів” [Димитрій Рудюк, митр., Клос В., прот., 2013, с. 203].

В цій постанові Київської Єпархіальної Вченої Ради преосвященний Ієронім зробив наступний напис для правління: “В кінці листопада школа повинна бути відкрита в приміщенні, де раніше знаходилась співоча школа. Ієродиякон Зосима буде наглядати за учнями, які під його наглядом будуть співати і читати на всенічному бдінні і на літургії в Хрестовій церкві. Особливої прислуги для учнів не потрібно; вони повинні самі по черзі прибирати кімнати та виконувати інші роботи. Готуватися вони будуть, як і колишні учні псаломницької школи. Все майно колишньої школи поступає в користування нової школи” [Михайловская, 1901, №19, с. 860].

Однак після переведення преосвященного Ієроніма із Києва на іншу кафедру, практично школа була відкрита за правління його наступника преосвященного владика Іринея (Орди) 25 листопада 1890 року. Таким чином, на основі викладених даних, Михайлівська школа була учительською школою: її призначенням було – задовольняти загальну потребу єпархії у викладачах, відповідним чином підготовлених для церковно-парафіяльних шкіл.

Відповідно вказаному призначенню школи необхідно було визначити курс навчання в ній і коло навчальних предметів. При обговоренні цього питання Київська Єпархіальна Вчена Рада зіткнулася з труднощами з тієї причини, що не було готового зразка церковно-учительної школи, за яким можна

було б влаштувати і нововідкриту школу при Золотоверхому монастирі. Вчена Рада намагалася зібрати відомості в інших епархіях про такі школи і звернулася в Катеринославську і Ярославську Ради з проханням прислати правила і програми церковно-учительних шкіл, якщо такі є в тих епархіях. Але звідти надійшла відповідь, що в них немає ні навчальних програм, ані шкіл. Після цього преосвященний Іриней вирішив сам розробити програму і створив для цього комісію із чотирьох викладачів семінарії. Комісія спроектувала встановити дворічний термін навчання, в основу навчання закласти програму дворічних шкіл, доповнивши її викладання катехізисом з церковним уставом, географією, дидактикою, фізикою і геометрією. Відомості про програму з кожного з цих предметів відсутні. З тих пір в Михайлівській школі викладалися: Священна історія Старого і Нового завіту, церковна історія (перший рік), катехізис і богослужіння з церковним уставом (другий рік), церковнослов'янська і російська мова, церковний спів, руська історія, арифметика, дидактика, фізика і геометрія, – все вивчалось два роки. Таким чином, за складом предметів Михайлівська школа з самого початку мала тип, який мали двокласні школи, викладання в ній проводилося за програмою останніх, особливість школи полягає в тому, що термін навчання в ній дворічний. Скорочення навчального часу в порівнянні з двокласними школами на один рік, не завдало шкоди навчанню, не викликало необхідності скорочувати об'єми викладених предметів і урізати програми. До школи приймалися тільки учні двокласних шкіл, які обиралися за екзаменом, найбільш підготовлені і здатні до засвоєння курсу у дворічний термін. З такими учнями викладачі не зупиняються на повторення курсу першого року двокласних шкіл, а продовжують вивчення предметів далі, відповідно другому і третьому року навчання в тих школах. Багаторічний досвід показав, що дворічного терміну, цілком достатньо для повного засвоєння учнями всіх предметів; а щорічні іспити учнів на отримання звання вчителя, що проводилися комісією з викладачів семінарії, підтверджували добрі успіхи; так що не залишалось сумнівів, що церковно-учительна школа при Михайлівській обителі за дворічний термін цілком досягає своєї мети. Штат викладачів в школі складався із завідуючого – священика з академічною освітою і двох вчителів студентів семінарії; один з них неодмінно знаючий і здатний викладати церковний спів; обидва користувася від монастиря кварти-

рою, столом і чаєм; один вчитель жив у приміщенні школи разом з учнями, інший – в монастирському корпусі.

До церковно-учительної школи при Золотоверхій обителі, як було сказано вище, приймалися учні, які закінчили двокласну церковно-парафіяльну школу після складання іспитів за програмою двокласної школи, не молодших п'ятнадцяти і не старших сімнадцяти років, переважно з розспіваним голосом на повне утримання. Прохання надавалося на ім'я преосвященного голови Єпархіальної Вченої Ради, настоятеля Михайлівського монастиря з поданням свідоцтва про закінчення двокласної школи. Приймальні іспити проводилися щорічно першого вересня. До 1898 року приймання як і випуск проводився через кожні два роки, учні увесь термін навчання складали одну групу і випускалися всі разом. З 1898 року випуск відбувався щорічно, нових учнів приймали в кількості, відповідній до числа випускників. Після зарахування учнів, навчальний рік розпочинався молебнем, який звершував сам преосвященний владика. Завершувався навчальний рік для учнів першого року навчання в один час з іншими школами міста Києва, а для випускників – в Фомину седмицю, в цей час проводилися іспити на звання вчителів комісією із викладачів семінарії. Михайлівська школа була облаштована бібліотекою, великою кількістю фізичних приладів, географічними картами, фісгармонією. Бібліотека, за звітом 1900 року, складалася із 1409 книг різних найменувань: керівництво для вчителів – 319, навчальних посібників – 766; книжок для позакласного читання – 324. З дозволу Єпархіальної Вченої Ради для бібліотеки були придбані з предмета Закону Божого такі видання, як “Біблійна історія у світлі пізніших відкриттів” Лопухіна, творіння прот. Іоана Сергієва, деякі творіння єпископа Феофана, “Вселенські собори” та “Епоха гонінь” Лебедева та інші. Для позакласного читання світської літератури – всі твори Тургенева, Гоголя, Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Кольцова, Майкова, Нікітіна, Островського, байки Крилова, великий вибір книг з церковної, світської історії і з церковного співу. Серед посібників для викладачів були: “Великая дидактика” Коменського, “Человек как предмет воспитания” Ушинського, хрестоматії Філонова, Галахова, Гуревича, “Збірник методичних роз'яснень”, виданий Вченою Радою при Святійшому Синоді і багато інших книг з різних предметів, які викладали в школі. Для вивчення фізики в школі було зібрано велику кількість фізичних приладів, серед яких: діюча парова машина, компас, електрична машина, мікроскоп, прилад для

викачування повітря і багато інших. Для вивчення церковного співу у школі знаходилася нова фісгармонія, придбана на кошти монастиря. Такий набір навчальних посібників давав можливість надати учням Михайлівської школи набагато більше корисної інформації ніж передбачено програмою.

Завдання церковно-учительної школи полягає в тому, щоб “приготувати постійних вчителів для церковно-парафіяльних шкіл, здібних помічників для пастирів Церкви в справі просвічення народу. Тому основним початком життя церковно-учительної школи, повинно бути виховання у майбутніх вчителях істинного християнського православно-церковного настрою”. “Прибувши на навчання до школи із села, вони і повернутися повинні знову в село – в народ, тому повинні бути вчителями народними, не відокремленими від побуту простого народу. А для досягнення цієї мети учительна школа повинна старатися, щоб діти, які навчаються в ній зберігали неодмінно увесь час навчання ту простоту і невимогливість, до якої вони звикли у своєму домашньому побуті”. “Не тільки їжа і одяг, а взагалі увесь спосіб життя, повинен нагадувати їм побут їх батьків”. Такі думки висловлювалися одним із педагогів з приводу заснування двокласних шкіл (М. Гневушев. Соображения об устройстве второклассных школ.) [Михайловская, 1901, №19, с. 860].

Що стосується Михайлівської школи, то ці завдання були покладені в її основу з самого початку її засновниками. Внутрішнє життя і постановка навчальної справи з самого початку були організовані таким чином, щоб учні не тільки могли навчатися грамоті найкращими засобами, але, щоб вони і своїми знаннями істин святої православної віри, її обрядів і постанов, а також своїм істинним християнським життям, могли разом з тим служити Церкві в її боротьбі з відхиленнями від істинної віри. Тут передбачено і зроблено все, що можна було зробити для розвитку у майбутніх вчителів духу церковності і релігійності, для виховання у майбутніх викладачів твердого знання і виконання православно віровчення, для збереження в них народної простоти і невимогливості життя у сільському середовищі. До школи приймалися діти селян, іноді міщан; інших станів не приймалися. Весь побут і життя в школі побудовано так, щоб учні не перетворювалися із сільських жителів в жителів міста: одяг і взуття носили просте однакової форми. Учні піднімалися від сну не пізніше половини шостого ранку, все прибирання у приміщеннях виконували самостійно. Кожен приводив у порядок своє ліжко, щоденно зранку мили підлогу в спальні,

класі і коридорі дві-три особи по черзі, а напередодні свята всі приміщення учні приводили до порядку після обіду. Черговий закривав спальну кімнату на весь день і слідкував за чистотою і речами. В шість ранку щоденно учні попарно ішли із вчителем на Літургію, де виконували всі співи і читання по уставу без пропусків, співами керував кожен учень випускного класу, дотримуючись своєї черги потижнево. Після Літургії з 8 до 9 години ранку учні снідали в загальній монастирській трапезній; чай для учнів не передбачений взагалі. Від дев'ятої до другої години – уроки; обідали учні також разом із братією. Після обіду до п'ятої години готували уроки в класі, читали книги, навчалися за бажанням грати на фісгармонії; читці, яким припадає черга читати на службі богослужбові тексти, займалися вивченням уставу, переглядали богослужбові книги, готуючись до служби; напередодні великого свята вивчали святкові піснеспіви. Потім о 17 годині ішли на вечірне богослужіння, о 20 годині вечеряли, до 22 години проводилися вечірні заняття. О 22 годині – загальна вечірня молитва і до 23:00 всі повинні бути в спальному приміщенні – і так цілий рік. В буденні дні в місто нікого не випускали взагалі, а у святкові дні – тільки у випадку особливої необхідності. На різдвяні і пасхальні свята учнів не відпускали додому, а на період літніх канікул звільнялися лише ті, хто за сімейними обставинами, можуть бути потрібні вдома для сільськогосподарських робіт. У всякому випадку половина учнів і на літній період залишалася в школі для виконання обов'язків на кліросі. Таким чином Церква і школа нероздільно виховували майбутніх викладачів. У щоденному побуті не було часу на сторонні розваги, навпаки, кожна година заповнена невідкладною роботою. Весь дворічний термін розрахований на розвиток і зміцнення в майбутніх вчителів навиків до вчительської праці, щоденна діяльна участь в богослужінні, це постійне перебування учнів під благодатною дією Церкви, дає їм можливість жити не тільки наукою, але й церковно-релігійним життям. Це без сумніву розвиває у них відданість Церкві, привчає їх виконувати церковний устав, виховує з них хороших працівників Церкви для сільської місцевості. Інколи учні відвідували храми м. Києва під керівництвом викладачів, оглядали міський археологічний музей, картинні виставки. Під час Масляної седмиці щорічно влаштовувався літературний вечір з цінними подарунками від преосвященного владыки і братії монастиря (музичні інструменти, книги та ін.). Отже, церковно-учительна безкоштовна дворічна школа при Свято-Михайлівському Золотоверхому

монастирі приймала та утримувала бідних учнів, які успішно закінчили церковно-парафіяльну школу та готувалися стати учителями в церковних учбових закладах в сільській місцевості. Їх забезпечували безкоштовним опаленням, освітленням, навчальними посібниками та одягом.

У XIX – поч. XX ст. Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, поступово зростаючи економічно, розширював і просвітницьку діяльність, яка на кінець XIX ст. досягла найвищого розвитку. Головну роль у діяльності і розвитку монастиря відігравали його настоятелі. Саме вони спрямовували духовне і просвітницьке життя серед учнів шкіл, ченців і паломників [Клос В., дяк., 2006, с. 3]. Настоятелі та братія святої обителі зробили значний внесок у розвиток освіти та культури України, грамотності серед українського народу. Монастир, як і раніше, відігравав надзвичайно велику благодійно – просвітницьку роль в українському суспільстві.

На початку XX ст., у зв'язку з приходом до влади більшовиків, все кардинально змінюється. Українська Православна Церква, яка впродовж багатьох віків була джерелом освіти, науки та культури у всіх її проявах, з 1919 року не тільки відкидається від суспільства та “школи”, але й нещадно нищиться та переслідується. Перестають діяти й духовні навчальні заклади. Подальше існування освіти, особливо духовної, проходило під жорстким контролем відповідних каральних органів, які сліпо дотримувалися комуністичної ідеології [Епіфаній (Думенко), архієп., 2012, с. 687].

З вищевикладеного матеріалу бачимо, що Церква Христова завжди виконувала велику місію просвіти серед всіх верств населення країни. Протягом віків на педагогічній ниві Української Православної Церкви потрудилась ціла плеяда подвижників благочестя від відомих святителів – патріархів, митрополитів, архієпископів, єпископів до простих ченців. Їх вклад до монастирської педагогіки є неоцінним і недостатньо вивченим, тому для сучасних богословів є невичерпна база для дослідження цієї справи та використання багатотисячного досвіду українських ченців - педагогів для сучасної освіти.

1. Епіфаній (Думенко), архієп. Подвижники благочестя Українського Православ'я : доповідь на парламентських слуханнях “Українці в світі” 8 грудня 2010 року // На шляху до спасіння : [проповіді, слова, послання, промови, доповіді, інтерв'ю]. – К., 2012. – С. 657 – 667.

2. Клос В., дяк. Історія Свято-Михайлівського Києво-Золотоверхого монастиря. Кандидатська робота аспіранта Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., – 2006. – 333 с.

3. Михайловская церковно-учительная школа при Киево-Михайловском Златоверхом монастыре // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1901. – № 19. – С. 858 – 868.
4. От Совета Александро-Николаевской церковной учительской школы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1903. – № 11. – С. 271 – 285.
5. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884 -1917 рр.): Дис... канд. істор. наук / Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2005. – 248 с.
6. Программы для церковно-учительских школ. – СПб., 1904. – 146 с.
7. Рудюк Дмитрій, митр., Klos В., прот. Киево-Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 2013. – 416 с.

Електронні ресурси

8. Затолокин Игорь Духовное образование в синодальную эпоху (на примере Курской епархии) // http://www.orthedu.ru/ch_hist/zatolokin.htm
9. Ковровський І.Г. Розвиток системи релігійного виховання у школах Міністерства народної освіти Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / І.Г. Ковровський // Народна освіта. – 2008. – № 2 (5). – Режим доступу до журн.: <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/5/index5.htm> – Заголовок з екрану.
10. Церковь в царствование имп. Александра III (1881–1894) // <http://ezh.sedmitza.ru/index.html?did=503>.

1. Epifanii (Dumenko), arkhiep. Podvyzhnyky blahochestia Ukrainskoho Pravoslavia : dopovid na parlamentskykh slukhanniakh "Ukrainci v sviti" 8 hrudnia 2010 roku // Na shliakhu do spasinnia : [propovidi, slova, poslannia, promovy, dopovidi, interviu]. – К., 2012. – S. 657 – 667.
2. Klos V., dyiak. Istorii Sviato-Mykhailivskoho Kyievo-Zlotoverkhoho monastyria. Kandydatska robota aspiranta Kyivskoi Dukhovnoi Akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu. – К., – 2006. – 333 s.
3. Mikhailovskaia tserkovno-uchitelnaia shkola pri Kievo-Mikhailovskom Zlatoverkhom monastyre // Kievskie eparkhialnye vedomosti. – К., 1901. – # 19. – S. 858 – 868.
4. Ot Soveta Aleksandro-Nikolaevskoi tserkovnoi uchitelskoi shkoly // Poltavskie eparkhialnye vedomosti. Chast ofitsialnaia. – 1903. – # 11. – S. 271 – 285.
5. Petrenko I. M. Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitoi uriadovoi polityky tsarskoi Rosii (1884 -1917 rr.): Dys... kand. istor. nauk / Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka – К., 2005. – 248 s.
6. Prohrammy dlia tserkovno-uchytelskikh shkol. – SPb., 1904. – 146 s.
7. Rudiuk Dymytrii, mytr., Klos V., prot. Kyievo-Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr. – К., 2013. – 416 s.

Elektronni resursy

8. Zatolokin Ihor Dukhovnoe obrazovanie v sinodalnuiu epokhu (na primere Kurskoi eparkhii) // http://www.orthedu.ru/ch_hist/zatolokin.htm
9. Kovrovskiy I.H. Rozvytok systemy relihiinoho vykhovannia u shkolakh Ministerstva narodnoi osvity Rosiiskoi imperii (kinets KhIKh – pochatok KhKh st.) [Elektronnyi resurs] / I.H. Kovrovskiy // Narodna osvita. – 2008. – # 2 (5). – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/5/index5.htm> – Zaholovok z ekranu.
10. Tserkov v tsarstvovanie imp. Aleksandra III (1881–1894) // <http://ezh.sedmitza.ru/index.html?did=503>.